

СЛОВНИКИ ГЕОГРАФІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ 20-Х РОКІВ ХХ СТ.
І ЇХ РОЛЬ В УТВЕРДЖЕННІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ
ТЕРМІНОЛОГІЇ.

Шубіна Т. В.

Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського.

Розвиток української науки з повною силою почався з відродженням української державності в 1917 році. Товариство Шкільної Освіти у Києві разом з Київським Науковим Товариством розгортає широку термінологічну роботу. 11 серпня 1918 року при Природничій Секції Київського Наукового Товариства засновується Термінологічна Комісія, як центральна організація, що повинна була об'єднати працю над термінологією природничих наук усіх гуртків, комісій і окремих осіб.

Згодом, у 1919 році, при УАН організується Правописно-Термінологічна Комісія в складі секцій: Природничої, Технічної, Правничої і Орфографічної. Важливою подією було об'єднання 30 травня 1921 року Київського Наукового Товариства і Академії, яке затвердило Спільне Зібрання Академії. Відтоді справа наукової термінології зосередилася в Інституті Української Наукової Мови при УАН [Дубняк 1928: 93-96].

Першим найвизначнішим упорядником української географічної термінології вважають проф. С. Рудницького, який в 1908 та 1913 роках у збірниках математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Т. Шевченка поряд з оцінкою стану географічної термінології подає німецько-українську термінологію з математичної географії, фізичної географії, біогеографії та антропогеографії. На цих працях С. Рудницького базувались і всі подальші розробки української географічної термінології. У квітні 1917 року в м. Кобеляки на Полтавщині вийшов “Російсько-український словничок термінів природознавства і географії” К. Дубняка, що перевидавався тричі. У третьому виданні нараховуємо 302 терміни з фізичної географії. Згодом, у 1917 році,

вийшов проект термінології з географії “Географічна термінологія, зложена природничою комісією Українського Товариства шкільної освіти в Києві”. Цей словничок нараховує 214 термінів з фізичної географії.

Обидва ці словники російсько-українські. У них багато спільного у структурі та фактичному матеріалі. По-перше, в цих словниках багато термінів з фізичної географії, які вживаються і в сучасній українській мові. Зокрема це:

- 1) назви загальногеографічних понять: *атмосфера, компас, градусна сітка, земна кора, полюс, полярне коло, тундра, куля, півкуля, географія, орбіта, земна вісь, план;*
- 2) назви гідрооб’єктів: *океан, джерело, річка, гейзер, болото, протока, затока, гирло, течія, струмочок;*
- 3) назви корисних копалин та дорогоцінних каменів: *руда, буришин, галун, крейда, перли, нафта, пісок, сіль, мінерал, торф;*
- 4) назви території, місцевості: *рівнина, полонина, оболонь, коса, архіпелаг, шпиль, пасмо гір, півострів, шхери, суходіл, западина, гірський кряж, гірський хребет, кратер, пустиня, круча, яр, яруга, коса;*
- 5) метеорологічна лексика: *опади, грім, лід, крига, блискавка, сніг, дощ, туман, вітер, ожеледь, лід, роса;*
- 6) назви небесних тіл, світил: *зірка, зоря, полярна зоря, місяць, сонце, комета;*
- 7) назви пір доби: *доба, вечір, ніч, ранок;*
- 8) назви частин світу, напрямків: *схід, захід, північ, південь, південний схід, південний захід, північний схід, північний захід;*
- 9) назви місяців та пір року: *січень, лютий, березень, квітень, травень, червень, липень, серпень, вересень, жовтень, листопад, грудень, весна, літо, осінь, зима.*

Деякі терміни відрізняються від сучасних фонетико-морфологічним оформленням. Напр.: *атляс, зіма, злото, кристаль, гряд, вохкість, іней, лебастер,*

мінеральні багатства, печеря, кораль, крутий беріг, оазіс, географічний, срибло, подорожж, вихорь.

По-друге, в обох поданих словниках є випадки, коли на позначення одного поняття подається одразу кілька термінів. Наприклад:

- 1) у назвах загальногеографічних понять: *географія, землепис, землепись; клімат, підсоння; верцадло, компас; осяг, простір; бігун, полюс; мерідіан, полуденник; виднокруг, осяг, обрій; поперечник, прогін, діаметр; паралельний, рівнолежний, рівнолєжний, рівнобіжний, рівнодальний; тиск, тиснення;*
- 2) у назвах гідрооб'єктів: *затока, сага; басейн, водозбір; корито, річище, водотока;*
- 3) у назвах території, місцевості: *шпиль, верховина; вулкан, горіла гора; острів, виспа; пустеля, пустиня; намул, наплинок;*
- 4) у назвах небесних тіл, світил: *веха, мітла, комета; зірниця, зоря, зірка;*
- 5) у метеорологічній лексиці: *хмари, облоки; бирса, вітер; негура, туман, мрака; вихорь, гуррикан; паморозь, іней;*
- 6) у назвах корисних копалин та дорогоцінних каменів: *нафта, кип'ячка; круш, руда; торф, рошиа; рухляк, мергель; останки, послідки.*

По-третє, у словниках пропонуються на роль термінів слова із галузі побутового життя, або емоційно забарвлені неологізми, утворені укладачами.

Наприклад:

- 1) у назвах загальногеографічних понять: *карта – мапа, ландкарта – мапа; масштаб – мірило; тропік – заворотник; конгломерат – зліпак; діагональ – косина; маятник – вагадло, колібень; градус – ступінь; глобус – гльоб; екватор – рівник, рівноденник; вертикальний – сторчовий; горизонтальний – поземний; кліматичний – підсоняшний; контур – зарис; ландшафт – краєвид; телескоп – далекогляд, отян;*
- 2) у назвах території, місцевості: *плоскогір'я – високорівень; риф – рахва; висохле русло – бавка; пороги (на Дніпрі) – брояки; вершина гори опукла*

- злбок; підвищення – згір'я; улоговина – вибалок; місце низьке – під, поди; мис – ріг; перешийок – шия, шийка; укіс, схіл – узбіч, узгір'я, косогір; похил – спад; ущелина – провалля; болото – багно; берегова лінія – бережина; котловина – улога, макотерть; материк – суходіл; трясовина – багва, багно;
- 3) у назвах небесних тіл, світил: сонячна система – соняшна громада; північне сяйво – північна заграва; фаза місяця – квартира, квадр, одміна місяця; планета – планида; сузір'я – співзір'я;
- 4) у назвах корисних копалин та дорогоцінних каменів: ртуть – живе срибло; сталь – криця; торф – болотнина, ропша; гірська порода – горотвір; гравій – жорства; олово – цина; валун – кругляк; сланець – лупак, лупець; кам'яна сіль – глодянка; крейда червона – любрика; ефір – етер;
- 5) у назвах гідрооб'єктів: мінеральне джерело – баня; озеро – бакаль; джерело вуглекисле – буркут, джерело щави; система ріки - стопище; басейн – водозбір; фонтан – водограй; бистрина, бистринь – строма; притока – доплив, прирічок; вододіл – межріччя;
- 6) у метеорологічних назвах: землетрус – трус; зледеніння – окриження; ожеледь – фірн, ожеледдя; покрити хмарами – зоболочити.

Багато використовується в словниках ряд словосполучень (назва родового поняття, а потім словосполучення з ним). Наприклад:

источникъ серный – джерело сірчане; *меридіанъ начальный* – меридіан початковий; *минеральныя богатства* – мінеральні багатства; *географическая долгота* – географічна довжина; *географическая сеть* – градусна сітка; *географическая ширина* – географічний шир; *географическое положение* – географічне становище.

Майже всі іншомовні терміни у словниках замінено українськими відповідниками. Залишилось лише декілька інтернаціоналізмів: *ихери*, *оазис*, *кратер*, *лагуна*, *атол*, *гейзер*.

Були й деякі відмінності між цими словниками в назвах на позначення одного поняття.

Словник К. Дубняка:

меридіан – південник;
пояс географічний – стрєфа, смуга
землі;
вибоїна – водорий, водомий, ковбаня;

Словник Товариства шкільної освіти

меридіань – меридіан, полуденник;
пояс землі – пояс, смуга землі;
вибоїна – баюра, водомий, водорий.

Зустрічаються в словниках випадки, коли на позначення різних понять використовуються ті ж самі назви. Наприклад:

“безодня – прірва” і “вир – нурта, прірва”;

“алебастр – лебастер” і “гіпс – любастр”;

“суша – суходіл” і “материк – суходіл”.

У назвах місяців (словник К. Дубняка) зустрічаємо невідповідності з назвами в сучасній українській мові:

“ноябрь” – грудень, “октябрь” – листопад, “сентябрь” – жовтень, вересень.

У словнику Товариства шкільної освіти декілька разів поряд з назвою поняття, порушуючи алфавітний порядок, йде далі, “розшифрування” цього поняття. Наприклад: *атмосф. осадки – опади: дождь – дощ, иней – іней, облака – хмари, роса – роса, снег – сніг, туман – туман; або пояснення йде в дужках: пояс землі – пояс, смуга землі (теплий, помірний, холодний).*

Зрозуміло, що ці словники не могли задовольнити гостру потребу в систематизації географічної термінології. У той час справа географічної термінології інколи велася поодинокими людьми, що не були зв’язані з якоюсь науковою географічною установою.

У 1923 році з ініціативи акад. П. Тутковського, К. Дубняка та А. Носова було організовано Географічну Секцію при Природничому Відділі Інституту Української Наукової Мови. Географічна Секція поставила перед собою завдання збирати й упорядковувати українську географічну термінологію й номенклатуру. Тобто, географічно-термінологічна робота повинна бути колективною. До неї

залучали учителів, професорів, студентство, учнів шкіл, місцеві краєзнавчі організації. Збирався матеріал з народних уст, бо народна мова – невичерпна скарбниця.

При впорядкуванні географічної термінології і складанні географічних словників радилося рівнятись на німецьку географічну термінологію, на термінологію західноєвропейських мов та мов слов'янських (в тому числі й російську). Пропонувалося також розпочати справу формування української географічної номенклатури українською мовою [Дубняк 1928: 96-97].

У 1928 році появляється словник Х. Полонського “Словник природничої термінології (проект)”. Так як географія зв’язана з природничими науками, то до згаданого словника потрапило 109 термінів фізичної географії.

Порівняння словників 1917 року зі “Словником природничої термінології” 1928 року свідчить, що в ньому наявні майже ті самі недоліки. Але позитивним є те, що тут переважають терміни, які вживаються в сучасній українській мові (*гора, гирло, сяйво, джерело, озеро, вулкан, вир, льодовик, бездоців’я, буря, відлига, протока, став, лука, водоспад* і ін.), що тут рідше зустрічаються терміни-діалектизми та слова-терміни з розмовнонародної мови (типу “*полнолуние*” – *повня*, “*русло реки*” – *корито*, “*маревое степное*” – *юга*, “*отрог (барометричного максимума)*” – *язик*, “*отрог горы*” – *віднога*; “*ущелье*” – *вертепа, яруга*).

У словнику 1928 р. є лише декілька випадків співіснування двох термінів: *сяйво (заграва) північне; полярна (бігунова) заграва, полярне (бігунове) сяйво*.

Отже, в 20-х роках ХХ ст. робота над географічною термінологією, започаткована С. Рудницьким, продовжувалась, хоча і було цілий ряд теоретичних непорозумінь та практичних помилок, які породжувались як відсутністю відповідних кадрів та наукової традиції, так і втручанням тих політичних сил, які бачили в українізації “зародок українського сепаратизму”.

Література.

1. Гавриш І.В. Розвиток українського наукового стилю 20-30-х років ХХ століття (на матеріалі науково-технічних текстів): Автореф. дис. канд. філол. наук. – Харків, 2001. – 20 с.
2. Географічна термінологія, зложена природничою комісією Українського Товариства шкільної освіти в Києві. – К., 1917. – 12 с.
3. Дубняк К. Російсько-український словничок термінів природознавства і географії. – Кобеляк, 1917. – 40 с.
4. Дубняк К. Стан і завдання української географічної термінології // Записки Українського науково-дослідного Інституту Географії та Картографії. – 1928. – Вип. 1. – С. 93-97.
5. Полонський Х. Словник природничої термінології (проект). – К., 1928. – 262 с.
6. Регушевський Є.С. Чи було так зване націоналістичне шкідництво в галузі української наукової термінології? // “80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне”. Доповіді і повідомлення на всеукраїнській науковій конференції 14-16 листопада 1997 року. Додаток до “Вісника Університету внутрішніх справ” (№2). – Сімферополь, 1997. – С. 11-14.
7. Російсько-український словник географічних термінів // Уклад.: О.М. Маринич, М.М. Михайленко, А.П. Могила, І.О. Речмедін. – К., 1970. – 157 с.
8. Словник іншомовних слів / Уклад.: С.М. Морозов, Л.М. Шкарапута. – К., 2000. – 662 с.